

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

(Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΓΟΡΓΟΣ:
Η ΑΛΛΗΓΟΡΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΜΕΤΑΛΛΑΞΗ ΤΟΥ ΕΠΙΘΕΤΟΥ

Ο συγγραφέας αυτού του άρθρου επιχειρεί να ερμηνεύσει την επωνυμία «γοργός» που συνδέεται με τον Άγιο Γεώργιο, αξιοποιώντας δεδομένα από την αρχαιότερη παράδοση σε συνδυασμό με το ιστορικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναβιώνει η λατρεία του Αγίου ως έφιππου Ακρίτα πολεμιστή. Η σχέση του καβαλλάρη ήρωα με το πολεμικό αλόγο του προβάλλει τον ηρωισμό των στρατιωτικών αγίων της Ανατολής, και ιδιαίτερα της Καπαδοκίας, σε μια εποχή που αναδεικνύεται γενικότερα η ανδρεία και ο ηρωισμός των παλληκαριών του Ακριτικού κύκλου. Ο συνδυασμός του ακρίτη / στρατιώτη και γεωργού συναντάται στο ίδιο πρόσωπο του Αγίου Γεωργίου που αργότερα εμφανίζεται και στην εικονογραφία ως προστάτης του νερού, αναδεικνύοντας τον τύπο του «δρακοντοκτόνου». Ως έφιππος τρομερός πολεμιστής, ο Άγιος κατατροπώνει τους εχθρούς του Βυζαντίου κατά τους δύο πολέμους που ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος διεξάγει κατά των Πατινακών, θεωρώντας ότι ο Άγιος Γεώργιος στάθηκε αποφασιστικά στο πλευρό του. Έτσι ο Άγιος Γεώργιος, ως «γοργός» πολεμιστής, υιοθετείται ως προστάτης του παλατιού των Μαγγάνων. Με την ιδιότητα του «προστάτη» του αυτοκρατορικού οίκου του Βυζαντίου, ο Άγιος Γεώργιος γίνεται σύμβολο προστάτου «βασιλικού οίκου» και υιοθετείται κατά μίμησης και από τον σερβικό οίκο των Νεμανιδών, μέλη του οποίου έζησαν στο περιβάλλον της πρωτεύουσας του Βυζαντίου και γνώρισαν ήθη και έθιμα της βυζαντινής αυλής και κοινωνίας. Έτσι ερμηνεύεται η «μετατόπιση» της λατρείας του Αγίου Γεωργίου με την ιδιότητα του πολεμιστή-«γοργού» προστάτη από το Βυζάντιο στη Σερβική επικράτεια του οίκου των Νεμανιδών και εμφανίζεται να επιχωριάζει στα μνημεία της, απολαμβάνοντας τη μεγάλη τιμή του «οικογενειακού αγίου προστάτη» από τους ηγεμόνες της δυναστείας που είχε πολυποίκιλες σχέσεις με το Βυζάντιο.

Λέξεις κλειδιά: γοργός, εικονογραφία Αγ. Γεωργίου, Αγ. Γεώργιος και δράκων, Νεμάνια, ιππέας άγιος.

The author of this article attempts to interpret the name “gorgos” associated with Saint George, utilizing data from the oldest tradition in conjunction with the historical

environment in which revives the worship of the saint as equestrian Akrita warrior. The relationship of the rider hero with his warhorse raises the heroism of the military saints of the East, particularly of Cappadocia at a time when the bravery and the heroism of the lads of the Akritian circle is generally emerging. The combination akrita/soldier and farmer meets at the same person of Saint George, who later appears in the iconography, as protector of the water, highlighting the type of “dragonlayer”. As a formidable equestrian warrior, the Saint smites the enemies of Byzantium during the two wars that Constantine IX Monomachus conducts against the Patsinakoi, considering that Saint George stood firmly by his side. So George as “gorgos” warrior, is being adopted as the protector of the palace at whom the emperor dedicates the temple of the Mangana Palace. With the status of “protector” of the imperial house of Byzantium, Saint George becomes prostate symbol of the “royal house” and is being adopted in imitation, from the Serbian House of Nemanides, whose members lived in the environment of the capital of Byzantium and experienced customs and traditions of the Byzantine court and society. This explains the “transposition” of the worship of Saint George with the status of warrior – “gorgos” protector of Byzantium at the Serbian territory of the house of Nemanides and appears to resort in the monuments, accepting the great honor as “family saint protector” from the rulers of the dynasty that had multifarious relations with Byzantium.

Keywords: gorgos, St. George’s iconography, St. George and dragon, Nemanic, horseman saint.

Το επίθετο «γοργός», που συνδέθηκε με το όνομα ενός από τους μεγάλους στρατιωτικούς αγίους του χριστιανικού κόσμου¹, προκάλεσε κατά το παρελθόν αρκετούς προβληματισμούς και η αναζήτηση της πραγματικής ερμηνείας του παραμένει, ακόμη και σήμερα, χωρίς ικανοποιητική εξήγηση.

Η επιστημονική συζήτηση άνοιξε με αφορμή την απεικόνιση του Αγίου Γεωργίου με συνοδευτικές επιγραφές στις τοιχογραφίες γνωστών μνημείων (Αγίου Νικολάου Ορφανού², Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino³ και Ταξιάρχης Καστοριάς⁴) του 14^{ου} αιώνα, δύο από τα οποία σχετίζονται με τον κράλη Stefan Uroš Milutin II (1282–1321)⁵, ενώ το μνημείο της Καστοριάς διακοσμήθηκε κατά την περίοδο της

¹ Για τον άγιο Γεώργιο στην αγιολογία, βλ. *D. Balboni, C. M. Celletti*, Giorgio, santo, martire, Bibliotheca Sanctorum, τ. 6, Roma 1961, 512–531; βλ. και *Fr. Halkin*, BHG, I, αριθ. 212–222; για την απεικόνισή του στη βυζαντινή τέχνη, βλ. *V. N. Lazarev*, Novij pamjatnik stankovoj Živopisi XIV v. Obraz Georgija-voina v vizantijskom i drevnerusskom iskusstvo, VV 6 (1953) 186–222; *T. Mark-Weiner*, Narrative Cycles of the Life of S. George in Byzantine Art [New York University, Diss. 1977, Ann Arbor 1990]; *B. Schrade*, Η εικονογραφία του μεγαλομάρτυρος στρατιωτικού αγίου Γεωργίου, Πνευματική Διακονία, τεύχ. 4, Απρ.-Ιούν. 2009, 107–120; για τα υμνογραφικά και εγκωμιαστικά κείμενα, βλ. *Αρχιμ. Χρυσόστομου Ι. Παπαδάκη του Κρητός*, Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου υμνογραφικά και εγκωμιαστικά επί τη συμπληρώσει 1700 ετών από της μαρτυρικής τελειώσεως αυτού 303–2003 μ.Χ., Αθήνα 2003.

² Για το μνημείο, βλ. τώρα Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι τοιχογραφίες, επιμ. *Χ. Μπακιρτζής*, φωτογραφίες *Β. Τσώνης*, Αθήνα 2003 (όπου στη σελ. 141 αναγράφεται η σχετική βιβλιογραφία), πίν. 86 (δεξιά). Βλ. και σημ. 9 εδω.

³ Βλ. *B. Todić*, Staro Nagoričino, Beograd 1993, 122–123, πίν. I και εικ. 8–9.

⁴ Βλ. *Στ. Πελεκανίδης – Μ. Χατζηδάκης*, Καστοριά–Αθήνα 1984, 98, εικ. 10. Στα ως τώρα γνωστά παραδείγματα, ας προστεθεί και ο ναός στο χωριό Βορτζε, βλ. *Todić*, ό.π. και *I. Σίσιος*, Η καλλιτεχνική σχολή της Καστοριάς κατά τον 14^ο αιώνα, διδ. διατριβή, Φλώρινα 2013, 116–117 και 143, σχέδ. 51.

⁵ *S. Kissas*, Srpski srednjovekovni spomenici u Solunu, Zograf 11 (1980) 29, σημ. 2–3 (≈ Σωτ. *Κ. Κίσσας*, Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας από το τέλος

σερβοκρατίας, όταν εξουσίαζε την περιοχή ο Συμεών Σίνισα Παλαιολόγος και ο γιος του Ιωάννης Ούρεση⁶. Με την ίδια επωνυμία είναι γνωστή και η κατεστραμμένη Μονή του Αγίου Γεωργίου του Γοργού κοντά στα Σκόπια⁷, μονή που και αυτή γνώρισε την εύνοια του Milutin⁸. Η ανάμειξη του προσώπου του Milutin στα προαναφερόμενα μνημεία και η τοιχογράφηση του ναού της Καστοριάς σε περίοδο σερβοκρατίας της περιοχής οδήγησαν την έρευνα στο συμπέρασμα ότι ο Άγιος Γεώργιος ο Γοργός «άμεσα σχετίζεται με το σερβικό περιβάλλον, χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς τους λόγους»⁹ και ότι «η επωνυμία αυτή δεν μας είναι γνωστή σε κανένα άλλο σημείο της ελλαδικής περιοχής ή της υπόλοιπης βυζαντινής επικράτειας, είτε σε παράσταση του Αγίου Γεωργίου είτε στο όνομα εκκλησίας αφιερωμένης σ' αυτόν»¹⁰.

Με αφορμή τα γραφόμενα της Άννας Τσιτουρίδου, ο καθηγητής Εύδ. Θ. Τσολάκης¹¹ παρατήρησε ότι η επωνυμία «Άγιος Γεώργιος ο Γοργός» εμφανιζόταν σε επίγραμμα της γνωστής συλλογής επιγραμμάτων που σώθηκε στο χρ. Marc. gr. 524¹², το οποίο δημοσίευσε και ο ίδιος, ύστερα από την πρώτη δημοσίευσή του από τον W. Hörandner¹³. Ο Εύδ. Θ. Τσολάκης συνέδεσε την επωνυμία με ναό του Αγίου Γεωργίου του Γοργού που βρισκόταν πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη¹⁴.

Συμβολή στην έρευνα των παραστάσεων του Αγίου Γεωργίου του Γοργού στα όρια της «βυζαντινής επικράτειας» αποτέλεσε η σύντομη δημοσίευση της Σοφίας Κοτζάμπαση¹⁵, στην οποία παρουσιάζεται ένα πρόχειρο ενεπίγραφο σχέδιο με τη μορφή του Αγίου Γεωργίου του Γοργού στην ώρα του χρ. αριθ. 996 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, χωρίς περαιτέρω ανάπτυξη της προβληματικής του θέματος, το οποίο είχε ήδη απασχολήσει τον Σωτ. Κίσσα στην ανέκδοτη αρχικά

του ιβ' αιώνα μέχρι τον θάνατο του Κράλη Μιλούτιν, Θεσσαλονίκη 2004, 67–68, σημ. 157). Στο εξής, η παραπομπή Kissas, Srpski (≈ ό.π., με αντίστοιχη σελ. στο «Το ιστορικό υπόβαθρο...»).

⁶ Kissas, Srpski, 34 (≈ ό.π., 97).

⁷ Kissas, Srpski, 37 (≈ ό.π., 88).

⁸ Kissas, Srpski, 36 (≈ ό.π., 90).

⁹ Α. Τσιτουρίδου, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14^ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986, 41. Τους λόγους ανέπτυξε, ήδη το 1976, ο Σωτήρης Κίσσας στην προαναφερθείσα διατριβή του, η οποία φαίνεται ότι αγνοείται από την Άννα Τσιτουρίδου.

¹⁰ Τσιτουρίδου, ό.π., 41–42.

¹¹ Εύδ. Θ. Τσολάκης, Ποικίλα, Επιστ. Επετ. Φίλος. Σχολής Αριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης 18 (1979) 479–483. Ο συγγραφέας υποθέτει (ό.π., 482) ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρισκόταν πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη, άποψη που ασπάζεται και η Σοφία Κοτζάμπαση (βλ. σημ. 15 εδών).

¹² E. Mioni, Bibliothecae divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti, II. Thesaurus antiquus (codd. 300–625), Roma 1985, 399–407.

¹³ W. Hörandner, Miscellanea epigrammatica, JÖB 19 (1970) 111.

¹⁴ Περίφημος ναός του Αγ. Γεωργίου στο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης είναι ασφαλώς ο αυτοκρατορικός ναός του Αγ. Γεωργίου στο παλάτι των Μαγγάνων (βλ. W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977, 136–138), η ίδρυση του οποίου από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο συνδέεται με τη στρατιωτική του επιτυχία εναντίον των Πετσενέγκων. Ο Ιωάννης Μαυρόπουλος εγκωμιάζει τον αυτοκράτορα ως ανίκητο από τους εχθρούς σε Λόγο που αναφέρεται στη γιορτή του αγίου Γεωργίου (βλ. Ελισάβετ Σωτηρούδη, Η αγιολογική παραγωγή κατά τον 11^ο αιώνα. Η περίπτωση του Ιωάννη Μαυρόποδα, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2012, 82, 84).

¹⁵ Σ. Κοτζάμπαση, Μια παράσταση του Αγ. Γεωργίου του «Γοργού» στον Κώδ. Εθν. Βιβλ. Ελλάδος 996», Ελληνικά 40 (1989) 383–387. Βλ. και Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Χρ. Τονφεξή-Πάσχου, Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, Αθήνα 1997, 220–221 και έγχρωμη εικόνα 329, δημοσίευση ανεξάρτητη από τη Σοφία Κοτζάμπαση.

διπλωματική εργασία του, ένα τμήμα της οποίας δημοσιεύτηκε λίγο αργότερα¹⁶. Η μελέτη του Κίσσα έδωσε σημαντική ώθηση στο ζήτημα που έθετε η επωνυμία του Αγίου Γεωργίου του Γοργού. Ο πρόωρα χαμένος αρχαιολόγος εξέτασε συστηματικά, τόσο το θέμα της εικονογραφίας του Αγ. Γεωργίου του Γοργού¹⁷, όσο και το ζήτημα της καθιέρωσής του ως προσωπικού προστάτη του Σέρβου ηγεμόνα Milutin¹⁸.

Η ύπαρξη της επωνυμίας «γοργός» ενδιέφερε τους Έλληνες ερευνητές Εύδ. Θ. Τσολάκη και Σοφία Κοτζάμπαση ως στόχος, για να αποδειχθεί η προέλευσή της από τον χώρο του Βυζαντίου και να απορριφθεί η καταγωγή της από την πολιτισμική σφαίρα της Μεσαιωνικής Σερβίας, γεγονός που υπερτονίζεται σε μεταγενέστερο δημοσίευμα του Γ. Δημητροκάλλη¹⁹. Εκτός όμως από τη σημασία ως προς τον τοπογεωγραφικό της προσδιορισμό, η ερμηνεία του επιθέτου «γοργός», που σηματοδοτεί το περιβάλλον μέσα στο οποίο προέκυψε η επωνυμία, παρουσιάζει ιδιαίτερη προβληματική, γιατί ως τώρα η έρευνα δεν ασχολήθηκε με τις πραγματικές ρίζες του επιθέτου «γοργός» πιο πέρα από την επιφανειακή λεξιλογική ερμηνεία του όρου.

Ο Άγιος Γεώργιος καταγόταν από την Καππαδοκία²⁰. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι στην προσωπική του πορεία ακολούθησε τρία στάδια: το πρώτο ίσως σχετίζεται με τη γη της καταγωγής του, δηλαδή την παρουσία του ως Γεώργιος > γεωργός > γ{ε}ωργός > γωργός > γοργός²¹, σύμφωνα με το ομόρριζο του θέματος και τη λογοτεχνική χρήση του²². Το στάδιο αυτό υποστηρίζεται μόνο από το γεγονός, ότι ο Άγιος Γεώργιος συνδέεται στη συνείδηση των ανθρώπων της υπαίθρου ως προστάτης των γεωργών²³ με το άνοιγμα και το κλείσιμο των εργασιών τους στον ημερολογιακό κύκλο Άνοιξη – Χειμώνας, αλλά

¹⁶ Το μελέτημα της Σοφίας Κοτζάμπαση βρισκόταν στο τελευταίο στάδιο της εκτύπωσης και ήταν αδύνατο να συζητηθεί από τη συγγραφέα η αναλυτική παρουσίαση του προβλήματος (βλ. ό.π., 383, σημ. 2).

¹⁷ Βλ. S. Kissas, Srpski, 35–36 (≈ ό.π., 87–88). Στην αναφερόμενη βιβλιογραφία, ας προστεθεί η αναφερόμενη στη σημ. 1 εδώ διατριβή, καθώς και η πραγματεία του εικονογραφικού κύκλου του Αγίου Γεωργίου στον ναό της σκήτης της Αγ. Άννης του Αγίου Όρους (βλ. B. Schrader, Η εικονογραφία, ό.π., 107–120).

¹⁸ Ο Milutin είχε άμεση επαφή με το πολιτιστικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης, αφού έχτισε και στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου νοσοκομείο (βλ. M. Živojinović, Bolnica Kralja Milutina u Carigradu, ZRVI 16 (1975) 105–115). Έτσι εξηγείται η πρόσληψη του Αγίου Γεωργίου Γοργού ως στρατιωτικού αγίου προστάτη του κατά το παράδειγμα του ιδρυτή του ναού των Μαγγάνων, βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου.

¹⁹ Βλ. Γ. Δημητροκάλλης, Ο άγιος Γεώργιος ο Γοργός, ΕΕΒΣ 59 (1994–1998) 283. Ο Γ. Δημητροκάλλης επισημαίνει την ύπαρξη της επωνυμίας σε μολυβδόβουλλο του 11^{ου} αι., το οποίο δημοσιεύτηκε από τον V. Laurent, Le Corpus des Sceaux de l' Empire Byzantin, II, Paris 1981, 428 (No 818), πίν. 31, ανεβάζοντας στον προηγούμενο αιώνα την γραπτή αναφορά του επιθέτου σε διασύνδεση με τον Άγιο Γεώργιο.

²⁰ Για το αρχαιότερο αγιολογικό κείμενο αναφοράς στον Άγιο Γεώργιο, βλ. F. Cumont, La plus ancienne légende de Saint Georges, Revue d' Histoire des Religions 114/1 (1936) 5–51. Συγκεντρωμένα αγιολογικά κείμενα βλ. K. Krumbacher, Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, München 1911. Συλλογή θαυμάτων του αγίου Γεωργίου εξέδωσε ο J. B. Aufhauser, Miracula S. Georgii, Leipzig 1913.

²¹ Πρβλ. Kissas, Srpski, 36, σημ. 67 (≈ ό.π., 89, σημ. 224).

²² Πρβλ. H. Hunger, Byzantinische Namensdeutungen in iambischen Synaxarversen, Βυζαντινά 131 (1985) 1–26.

²³ Βλ. Kissas, Srpski, 36, σημ. 67 (≈ ό.π., 89, σημ. 225), όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη Δημ. Σ. Λουκάτου, Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία, Αθήνα 1977, 265–266.

και στον κύκλο των παραδόσεων ορισμένων λαών²⁴. Το δεύτερο στάδιο σχετίζεται με την ιδιότητα του μάρτυρα ως μεσάζοντος ανάμεσα στον Θεό και τους ανθρώπους, δηλαδή του προστρέχοντος για τη σωτηρία των πιστών ως ικέτη ενώπιον του Θεού²⁵. Το τρίτο στάδιο ασφαλώς σχετίζεται με την ιδιότητα του Αγίου Γεωργίου ως πολεμιστή, ήρωα ανίκητου και *τροπαιοφόρου*²⁶ εναντίον όσων επιβουλεύονται την ειρήνη και την ευημερία των ανθρώπων που βρίσκονται υπό την προστατευτική σκέπη του²⁷.

Η εξελικτική διαμόρφωση της πρόσληψης αυτών των ιδιοτήτων οφείλεται ασφαλώς στις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που μετέβαλλαν τις αντιλήψεις της βυζαντινής κοινωνίας και αποτυπώνονται στα αντίστοιχα στάδια εξέλιξης της εικονογραφίας του Αγίου Γεωργίου, τυπική εικονογραφία που γνωρίζουμε αρκετά καλά σήμερα²⁸. Η μεσοβυζαντινή εικονογραφική εξέλιξη εκφράζεται με την απεικόνισή του ως οπλισμένου αγίου πολεμιστή αλλά κυρίως και με την απεικόνισή του ως έφιππου ήρωα²⁹ που αναδύεται από παλαιότερους μυθολογικούς κύκλους³⁰ ηρωικών μορφών³¹, θεματολογία που αναβιώνει και ενισχύεται από τον ακριτικό κύκλο και την ακριτική ζωή των Βυζαντινών αυτής της περιόδου³².

Ο Σωτ. Κίσσας υπέδειξε με πειστικό τρόπο ότι ο Άγιος Γεώργιος καθιερώθηκε αργότερα ως στρατιωτικός προστάτης άγιος του οίκου της σερβικής δυναστείας των Νεμάνια³³, αφού η ιδιότητα του στρατιωτικού αγίου έγινε ευρύτατα αποδεκτή, αλλά την ερμηνεία του επιθέτου «γοργός» περιόρισε στις δύο εμφανείς σημασίες, που είχε αυτό το επίθετο κατά τον μεσαίωνα: α) στη σημασία *τρομερός* και β) στη σημασία *ταχύς, γρήγορος*³⁴. Η σύνδεση του επιθέτου «γοργός» με την ιδιότητα του Αγίου ως «γοργού προστάτη», «γρήγορου βοηθού»³⁵ στις παρακλήσεις των πιστών και η έννοια της ταχύτατης αντιλήψεως και συνδρομής του Αγίου στις επικλήσεις τους αποτελούν ένα πρώτο επίπεδο πειστικής φαινομενικά ερμηνείας. Ως προς την άλλη σημασία

²⁴ Βλ. G. Spyridakis, Saint Georges dans la vie populaire, L' Hellenisme contemporaine 5 (1952) 126 κ.ε. Βλ. ακόμη H. Mall, Some Possible Origins of St. George's Day Customs and Beliefs, Folklore 1 (1996) 9–26. Κ. Χαράλαμπίδη, Λατρευτικές τιμές και λαϊκές παραδόσεις για τον άγιο Γεώργιο μεγαλομάρτυρα και τροπαιοφόρο στον χριστιανικό κόσμο, Ο Άγιος Νικήτας, τεύχ. 197, Απρ. 2007, 107–110.

²⁵ Βλ. Kissas, Srpski, 36–37 και σημ. 67–79 (≈ ό.π., 87–88, σημ. 215, 88–89, σημ. 222 και 90, σημ. 227). Η έννοια του «επηκόου» (γοργός, γοργοεπήκοος) είναι βαθύτατα ριζωμένη στη θρησκευτική συνείδηση και των ανθρώπων του αρχαίου κόσμου, βλ. Faith Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World, ed. H. S. Versnel, Leiden 1981, 26–37.

²⁶ Βλ. σημ. 1 εδώ. Βλ. ακόμη T. Παπαμαστοράκης, Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών, ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', τόμ. Κ', 1988, Αθήνα 1999, 220–222.

²⁷ Βλ. ΘΗΕ, τόμ. 4, Αθήναι 1964, στ. 429–455.

²⁸ Ό.π., στ. 438–439. Βλ. και σημ. 1, εδώ.

²⁹ Ό.π., 214, σημ. 4. Εν. Κουρίλας, Ο καβαλλάρης άγιος Γεώργιος εν τη αγιογραφία και λαογραφία, Αρχ. Θρακ. Θησαυρού 22 (1957) 17–136.

³⁰ Βλ. Λουκάτου, Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία, ό.π., 37.

³¹ Βλ. Chr. Walter, The Thracian Horseman: Ancestor of the Warrior Saints?, Byz. Forschungen 141 (1989) 659–673, 659 και σημ. 2, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. του ίδιου, The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, ed. Ashgate, 109 κ.ε. και 121–125.

³² Βλ. σχετικά το παλαιό, αλλά χρήσιμο, έργο του Στ. Κυριακίδη, Ο Διγενής Ακρίτας, Ακριτικά έπη – ακριτικά τραγούδια – ακριτική ζωή, Αθήναι 1926. Βλ., επίσης, Στυλ. Αλεξίου, Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και το άσμα του Αρμούρη, Αθήνα 1985, ξβ'–ξδ'.

³³ Kissas, Srpski, 37 (≈ ό.π., 90–91).

³⁴ Kissas, Srpski, 36–37 (≈ ό.π., 89–90). Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτης, Δημώδη βυζαντινά άσματα, Λαογραφία 3 (1911) 648: «χελιδονάκι μου γοργό, γοργό μου χελιδόν».

³⁵ Kissas, Srpski, 37, σημ. 69 (≈ ό.π., 89). Βλ. και σημ. 25, εδώ.

του επιθέτου (τρομερός, φοβερός πολεμιστής)³⁶, ο Κίσσας αρκείται στην εξήγηση, ότι οι κύκλοι των διανοουμένων που «δημιούργησαν» το επίθετο «γοργός» γνώριζαν τη «διττή σημασία της λέξης Γοργός» από ένα ερμηνεύμα του Ιωάννη Ζωναρά και ότι η «δημιουργία του επιθέτου» προήλθε από την παρηχητική λειτουργία των λέξεων Γεώργιος και Γοργός, αφού οι διανοούμενοι αρέσκονταν να χρησιμοποιούν λογοπαίγνια³⁷.

Το επίθετο «γοργός» ασφαλώς προϋπήρχε³⁸. Οι Βυζαντινοί λόγιοι και διανοούμενοι δεν το «δημιούργησαν», αλλά το ξαναχρησιμοποίησαν με νέο εννοιολογικό περιεχόμενο, αφού η λεξιλογική σημασία του αποτελούσε κοινό τόπο³⁹. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα που παραμένει ανερμηνεύτο είναι: γιατί αποδίδεται μόνο στον Άγιο Γεώργιο η συγκεκριμένη επωνυμία; Ποια είναι η βαθύτερη ερμηνεία του επιθέτου που συνοδεύει το όνομα του μεγαλομάρτυρα και προστάτη των «στρατιωτών, των οπλουργών, των σταυροφόρων, των προσκόπων και των χωρικών»⁴⁰;

Η εμφάνιση της επωνυμίας «γοργός» για τον Άγιο Γεώργιο συμπίπτει, όπως είδαμε, με τη μεταβολή που παρατηρείται στην εικονογράφησή του. Η παράσταση του αγίου ως ένοπλου πολεμιστή πάνω στο λευκό άλογό του, που, σε συνάρτηση με τον τόπο καταγωγής του, παραπέμπει στη μορφή του βυζαντινού ακρίτη-ήρωα και καλλιεργητή γης σε ειρηνικούς καιρούς⁴¹, συνενώνει τις έννοιες του *τροπαιοφόρου*, του *γεωργού* και εκείνη του *γοργού* αγίου, αφού, στις συνθήκες που δημιουργήθηκαν στη «νέα» εικονογραφική έκφραση του έφιππου αγίου, η σημασιολογική-ερμηνευτική σφαίρα του ενός επιθέτου και του άλλου από άποψη εννοιολογική φαίνεται να συγκλίνουν ή καλύτερα να ταυτίζονται.

Στο κλασικιστικό περιβάλλον του «πρώτου βυζαντινού ουμανισμού» (9^{ος}-10^{ος} αι.)⁴², φαίνεται ότι οι Βυζαντινοί αναζήτησαν νέο συμβολικό εννοιολογικό περιεχόμενο για τον χαρακτηρισμό του Αγίου στο αρχαιότερο επίθετο *γοργός*⁴³, το οποίο

³⁶ Κίσσας, Το ιστορικό υπόβαθρο, ό.π., 89.

³⁷ Ο.π., 89–90.

³⁸ Βλ. H. Liddel – R. Scott, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, τόμ. Γ', 540, λ. γοργός. Πρβλ. Δ. Δημητράκος, Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης, τόμ. Α', 1680, λ. γοργός.

³⁹ Το σχόλιο του Ιωάννη Ζωναρά, στο οποίο εμμέσως παραπέμπει ο Σωτ. Κίσσας (≈ ό.π., 89 και σημ. 223) μέσω του Λεξικού του Δ. Δημητράκου (η σημ. 223 είναι λανθασμένη), υποδηλώνει ότι η αρχαία σημασία της λέξης «γοργός» είναι γνωστή στους Βυζαντινούς διανοούμενους με όλα τα συμφραζόμενα. Βλ. πιο κάτω, σημ. 45 και 46 εδώ.

⁴⁰ Schrader, Η εικονογραφία, ό.π., 107.

⁴¹ Στην παράδοση των Ακριτικών τραγουδιών για τον θάνατο του Διγενή υπάρχουν παραλλαγές που αναφέρονται στην ειρηνική ενασχόληση του ήρωα με αγροτικές εργασίες (βλ. Δημ. Πετρόπουλος, Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, τόμ. Α', Αθήνα 1958, 22· πρβλ. Ακαδημία Αθηνών, Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, τόμ. Α' (Εκλογή), Αθήνα 1962, 31–35. Βλ. και Ν. Γ. Πολίτης, Ακριτικά άσματα. Ο θάνατος του Διγενή, Λαογραφία 1 (1909) 169–275.

⁴² Για το περιβάλλον αυτό, βλ. P. Lemerle, Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10^ο αιώνα, μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1981, passim.

⁴³ Βλ. πιο πάνω, σημ. 38 εδώ. Με τη σημασία του «ταχύς», βλ. Ησύχιος, Λεξικόν, (4034) λ. *προυνικοί: δρομείς, ταχείς, όζεις, εύκίνητοι, γοργοί, μισθωτοί*· ό.π., (283.) λ. *ταχινοί: γοργοί, εύκίνητοι, ταχινοί: γοργοί* Prov. 1,16· Esai 59,7. Πρβλ. I. Φιλόπονος, De vocabilib quae diversum significatum exhibent secundum differentiam accentus, Rec. e, (9) *Γόργος κύριον, γοργός δε ο ταχύς*). Βλ. και E. Trapp, Lexikon zur byzantinischen Gāzität, τεύχ. 2, Wien 1996, 327 και E. Κριαράς, Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 1100–1669, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1975, 358: «το ουδέτερο του επιθέτου ως ουσιαστικό = ταχύτητα, ορμητικότητα».

συνδέει τρία βασικά στοιχεία έκφρασης αυτής της «νέας» αντίληψης για τις ιδιότητες του Αγίου Γεωργίου: α) νεότητα, β) ανδρεία, γ) επική παρουσία. Πέρα, συνεπώς, από το γεγονός, ότι ο Άγιος Γεώργιος ανήκει στη χορεία των στρατιωτικών αγίων πολεμιστών «εναντίον του κακού»⁴⁴, που είναι κοινός τόπος, η βαθύτερη σχέση του νεοπρόβλητου εικονογραφικού τύπου του έφιππου αγίου με την «γοργότητα» που του προσδίδει πλέον και η χρήση του αλόγου, πρέπει να αναζητηθεί στις ρίζες της συνδυαστικής εννοιολογικής ενότητας, που απέδωσε στον Άγιο Γεώργιο την επωνυμία «Γοργός».

Η αναζήτηση αυτή, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνδέεται με μια απώτερη σημασιολογική σφαίρα, την οποία απέκλεισε με κατηγορηματικό τρόπο η ερμηνεία του Σωτ. Κίσσα⁴⁵, αποσυνδέοντας τον τρόπο που προκαλούσε η εμφάνιση του Αγίου ως πολεμιστή στους εχθρούς από το αρχαιοελληνικό έτυμο της λέξης⁴⁶. Τρόμο προκαλούσε φυσικά η εμφάνιση της Γοργούς και το *γοργόνειον*⁴⁷, ως *αγίδα* στην ασπίδα της Αθηνάς ή του Αγαμέμνονα, τονίζει ότι «αυτή καθ' εαυτή η εμφάνιση της Γοργούς δημιουργεί ένα αίσθημα φρίκης, διότι φανερώνεται στο πεδίο της μάχης σαν θεϊκό σημείο»⁴⁸. Ο συνδυασμός της πολεμικής ετοιμότητας και της αλκής του πολεμιστή

⁴⁴ Βλ. *Schrade*, ό.π., 120.

⁴⁵ Βλ. *Kissas*, *Srpski*, 36, σημ. 67 (≈ ό.π., 87, σημ. 215: «Δεν πιστεύουμε ότι υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στο επίθετο «Γοργός» και στη λέξη *γοργόνειον*, το επίσημο της ασπίδας». Απεναντίας, υπάρχει άμεσος ετυμολογικός και σημασιολογικός συσχετισμός της ρίζας του επιθέτου «γοργός» με τα αντίστοιχα αρχαιοελληνικά *Γοργώ*, *γοργόνη*, *γοργόνα* ή και τις τυπικές φράσεις «*Γοργούς όμματα*» και «*όμμα γοργόν*», καθώς και με τα συμφραζόμενα των μύθων του Βελλερεφόντη και του Περσέα, με τους οποίους συνδέθηκε μεταφορικά το πρόσωπο του Αγίου Γεωργίου. Το *Γοργονείον* ασφαλώς παραπέμπει στη λέξη *Γοργόνη* και *Γοργώ* [βλ. Σουΐδας, Λεξικόν, (393.) λ. *Γοργονείον*: *άντι το προσωπίον και Γοργόνη, ή Γοργώ*] και τα «*Γοργούς όμματα*» εκφράζουν το αρχέτυπο του τρόμου (βλ. Όμηρος, *Ιλιάς*, Η', 349: *Γοργούς όμματα έχων*· πρβλ. Ευριπίδης, *Ηρακλής*, 990: «*ό δ' άγριωπόν όμμα Γοργόνος στρέφω*» και Ιωάννης Μαυρόπουλος, *Επιγράμματα*, αρ. 54,90: «*μήπου δεινόν όμμα Γοργούς άγρίας / πρό τής πύλης βλέψειεν ήγριαιμένα*»). Η φράση μεταφέρεται από το αρχέτυπο της στα μάτια των προσώπων (βλ. Ευστάθιος, *Commentarii ad Homeri Iliadem*, τόμ. II, 539,14: «*Έοικε γάρ τοιοῦτος είναι ό Έκτωρ και μάλιστα νύν ότε άρεικός ήρέθισται, ως δήλον εκ του ΈΓοργούς όμματα έχων και Άρεος*» ... «*μαινόμενος και πολλά κακά έοργός*» (ό.π., στίχ. 1). Η έννοια του επιθέτου *γοργός* με τη σημασία του φοβερός πηγάζει από αυτόν τον σημασιολογικό χώρο [βλ. Όρος, *Vocum Atticarum Collectio, fragmenta apud Zonarae lexicon*, fr. 26,1-2 (26.), λ. *γοργόν*: *ού τό πρακτικόν και κεκινημένον οί Αττικοί λέγουσιν, αλλά τό φοβερόν*. Ξενοφών (*Συμπόσιον*, 1,10): «*γοργότεροί θ' όρᾶσθαι και φοβερώτεροι φθέγγεσθαι*»· πρβλ. Ψ-Ζωναράς, *Lexikon*, 447, 17, 19· βλ. και Ησύχιος, Λεξικόν, (146), λ. *έγοργώσατο*· *γοργόν και φοβερόν έβλεψεν*]. Βλ. ακόμη την αρχετυπική σημασία της λέξης *Γοργόνη* (*Etymologicum Magnum*, 238, 37-39, λ. *Γοργότητος*· *ή αντί του Γοργόνος, ό έστι φοβερά*· πρβλ. *Scholia in Iliadem (scholia vetera = D scholia*, 349.2,3), Ησύχιος, Λεξικόν, (855), λ. *γοργείην κεφαλήν*: *ού τήν Γοργόνα εκληπτέον, αλλά γοργότητά τινα και φόβητρον και Θεόδωρος Μελιτηνιώτης, Scholia in Iliadem, scholia recentiora e cod. Genevensi gr. 44, (349): «Γοργούς όμματα γοργότητος ή αντί του γοργά, ό έστι φοβερά*». Για τις τροπικές σημασίες του αρχετύπου γίνεται λόγος στην οικεία θέση.

⁴⁶ Βλ. *R. Beeks* (με τη συνεργασία *Lucien van Beek*), *Etymological Dictionary of Greek*, 1, Leiden 2010, 283, λ. *γοργός*.

⁴⁷ Καθοριστική προς την κατεύθυνση της νέας οπτικής που πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να αντιμετωπιστεί η ερμηνεία της επωνυμίας του Αγίου Γεωργίου ως Γοργού είναι η μελέτη του *J.-P. Vernant*, *La mort dans les yeux*, Paris 1992 (βλ. ελλ. μτφρ. *Γ. Παπτά*, Το βλέμμα του θανάτου. Μορφές της ετερότητας στην Αρχαία Ελλάδα, Αρτεμης, Γοργώ, Αθήνα 1992), ειδικότερα στο κεφάλαιο που αναλύεται η εμφάνιση της Γοργούς στην αρχετυπική μορφή της έκφρασης του τρόμου.

⁴⁸ *Vernant*, ό.π., 49-50. Και οι Βυζαντινοί γνώριζαν αρκετά καλά τους συμβολισμούς της γοργόνης [βλ. Σουΐδας, Λεξικόν, (392, 1-5.), λ. *Γοργόνη*: *Αριστοφάνης· και Γοργόν εξέγειρεν εκ τής άσπίδος ώσει έλεγεν, οϊδμμα έποίησεν επί τής κεφαλής, και από τής πληγής κορδύλην έποίησεν, έφη Γοργόνα εξέγειρε*· πρβλ. ό.π., (393, 394), λ. *Γοργολόφας*: *εκ τής κεφαλής τής Γοργούς τήν περικεφαλαίαν έχουσα, ή Αθηνά ...*

μάς οδηγεί για την ορθότερη ερμηνεία του εννοιολογικού περιεχομένου της επωνυμίας «γοργός» στον παραλληλισμό των ιστορικοκοινωνικών συμφραζόμενων μιας εποχής που δημιούργησε το επίθετο με τα ανάλογα συμφραζόμενα του «κύκλου των διανοουμένων» που επαναχρησιμοποίησαν τον όρο «γοργός», για να αναδείξουν τόσο την πολεμική ετοιμότητα του αγίου και την «κλασικίζουσα» αποτύπωση της νεανικής μορφής του, που δηλώνει και την αλκή του πολεμιστή, όσο και την ιδιότητα του προστάτη των «γεωργών».

Στη νεοελληνική παράδοση διασώζεται ο όρος με την έννοια της «ομορφιάς των αγοριών» στη διήγηση «Τα Γοργόνια»⁴⁹. Η παράδοση αυτή συνδυάζει την ομορφιά των νέων που ασχολούνται με γεωργικές εργασίες και είναι «γρήγοροι και καλοί δουλευτάδες»⁵⁰. Η παράδοση απηχεί τις συνήθειες του ακριτικού κόσμου, στον οποίο οι ακρίτες διαθέτουν δύο βασικά γνωρίσματα, την ενασχόληση με τη γεωργία και την πολεμική ετοιμότητα και γενναιότητα⁵¹. Η μορφή του Αγίου Γεωργίου ανταποκρίνεται σε όλα αυτά τα γνωρίσματα. Το νεανικό πρόσωπο με την περιποιημένη κόμη μάς παραπέμπει σ' ένα βυζαντινό ερμηνευμα για το ρήμα *ξανθίζομαι*⁵². Η αναφορά του Ξενοφώντος⁵³ για την περιποίηση των μαλλιών από τους ετοιμοπόλεμους νέους

και περικεφαλαίαν δίδασιν αὐτῇ διὰ τὸ εἶναι τῆς σοφίας τὸ ἀκρότατον ἀθέατον· καὶ ἐλαίαν, ὡς καθαρωτάτης οὐσίας οὐσης· φωτὸς γὰρ ὕλη ἢ ἐλαία. καὶ γοργόνην δίδασιν ἐπὶ τοῦ στήθους αὐτῇ διὰ τὸ ταχὺ τοῦ νοῦ. Ο Περσέας τὴν «κεφαλὴν ἐκάλεσε Γοργόνην, διὰ τὴν ὀξύτητα τῆς ἐνεργείας» (δ.π., 406,8). Βλ. καὶ Vernant, ὁ.π., 61–66. Δύο επώνυμα πρόσωπα είναι γνωστά με το επίθετο Γοργός. Ο ένας είναι ο Μεσσήνιος [βλ. Σουΐδας, Λεξικόν, (397) λ. Γοργός] και ο άλλος ο Αμάχιος, Έλλην γοργός που ήγκασε επί Ιουλιανού (δ.π., 396). Ο Άγιος Γεώργιος προβάλλεται ως χριστιανός-μαχητής. Οι παραλληλισμοί των μυθικών προσώπων με τον πολεμιστή-ήρωα Άγιο Γεώργιο επιβάλλονται από το γεγονός, ότι αποδόθηκε αποκλειστικά το επίθετο *γοργός*, σ' αυτόν που ξεχώρισε ανάμεσα στους άλλους στρατιωτικούς αγίους.

⁴⁹ Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, Μελέται περί του βίου και γλώσσης του ελληνικού λαού, Παραδόσεις, τόμ. Α', Αθήναι 1904 (φωτ. ανατ. 1965), 260, αρ. 465· πρβλ. σχόλιο του ίδιου, Παραδόσεις, τόμ. Β', 1107–1108, όπου γίνεται διασύνδεση του επιθέτου *γοργός* με «τους ωραίους και φιλέργους μείρακας, τους επιμελουμένους των αγρών και των αμπέλων και ευνοούντας και προστατεύοντας τους φιλοπόνους γεωργούς» και κάτω από αυτούς «υποκρύπτονται αρχαίοι θεοί, εκ των πολυπληθών εκείνων αγροτικών θεών, ων εξηφανίσθη η μνήμη» (ὁ.π., 1107).

⁵⁰ Πολίτης, Παραδόσεις, τόμ. Α', 260.

⁵¹ Βλ. παραπάνω, σημ. 32 εδώ.

⁵² Βλ. Imm. Bekker, Anecdota Graeca, τόμ. I, Berolini 1814 (φωτ. ανατ. Graz 1965), 284: «Ξανθίζεσθαι· τὸ κοσμεῖσθαι τὰς τρίχας Λάκωνες. Ἀττικοὶ τὸ βάπτεσθαι τὰς τρίχας». Πρβλ. Vernant, ὁ.π., 55.

⁵³ Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία 11.3: «ἐφῆκε δὲ καὶ κομᾶν τοῖς ὑπὲρ τὴν ἡβητικὴν ἡλικίαν, νομίζων οὕτω καὶ μείζους ἂν καὶ ἐλευθεριωτέρους καὶ γοργοτέρους φαίνεσθαι». Ο Vernant (δ.π., 54–59), που αναλύει το ἔθιμο των Σπαρτιατών, και ο Γ. Α. Ράπτης (Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Εισαγωγή, περίληψη, μετάφραση και σχόλια, Θεσσαλονίκη 2003, 407, αρ. 48) αναφέρονται στο «μάκρος των μαλλιών» εν αντιθέσει προς την «ἐν χρῶ κουράν». Το επικό ρήμα κομέω (Ιων. κομάω) σημαίνει «φροντίζω περί τινος, ἐπιμελοῦμαι τινος, περιποιῶμαι» (βλ. H. G. Liddel – R. Scott, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, τόμ. Β', 750, s.v. κομέω). Αναπότρεπτος είναι ο παραλληλισμός της «ἀνθούσης νεότητος» με τα σπινθηροβόλα μάτια, κατά τον Ευριπίδη, (Φοίνισσαι, 146: «καταβόστρυχος, ὄμμασι γοργός / εἰσίδειν νεανίας»)· πρβλ. καὶ Scholia in Euripidem, scholia vetera, sch. ph. 146,6: «γοργονῶδες ἀποβλέπων τοῖς ὄμμασιν ἅμα καὶ τῶν βοστρύχων παρεχόντων τοῖς ὀφθαλμοῖς τὸ γοργονῶδες». Scholia in Euripidis Phoenissas (scholia vetera et scholia recentiora Thomae Magistri, Triclinii, Moschopuli et anonyma, Sch. hyp-scholium 146,6–7: «καὶ τοῖς ὄμμασι καταπληκτικός· τὸ γὰρ κατὰ πλήθους ἐμφαντικός. Α.Μ.Τ. Πικνοῦς καθεμένους βοστρύχους, Γρ. συναπτέον τὸ ὄμμασιν γοργός εἰσίδειν» καὶ (146 b,1): ὄμμασιν γοργός εἰσίδειν. Β.Μ. νεανίας· νεανίας ὡς τὸ ἰδεῖν Μ. καὶ ἰδεῖν τοῖς ὄμμασιν γοργός νεανίας. Γρ. (146 b.): γοργός τ' εἰσίδειν· γοργονῶδες, φοβερός, καταπληκτικός. Α.Β.Μ. ἄλλως· γοργονῶδες ἀποβλέπων τοῖς ὄμμασιν, ἅμα καὶ τῶν βοστρύχων παρεχόντων τοῖς ὀφθαλμοῖς τὸ γοργονῶδες. Τ.Ι.: καταπληκτικός, ἀπὸ μεταφοράς τῆς Γοργοῦς. Gu. Ἡ “κατάπληξις” τῆς γοργότητος τῆς Γοργοῦς» (βλ. Scholia in Iliadem, Scholia

στη Λακωνία μάς οδηγεί στο έθιμο των νέων Σπαρτιατών, που φημίζονται για την πολεμική τους αρετή, ένα θέμα που παραλληλίζει και τη μορφή του αγίου, του ετοιμοπόλεμου Αγίου Γεωργίου, ως ακαταμάχητου πολεμιστή που προκαλεί τρόμο στους εχθρούς με την εμφάνισή του και μόνο, αφού η παρουσία του, όπως είδαμε (σημ. 48), «φανερώνεται στο πεδίο της μάχης ως θεϊκό σημείο».

Οι νόμοι του Λυκούργου, κατά τον Ξενοφώντα, προέτρεπαν τους νέους να περιποιούνται τα μαλλιά τους, για να φαίνονται «ώριμοι, ευγενέστεροι και τρομερότεροι». Το έθιμο όμως αυτό των νέων πολεμιστών, κατά τον Πλούταρχο, εισάγει και ένα νέο στοιχείο που σχετίζεται με το θέμα μας, την παρομοίωση, δηλαδή, των νέων πολεμιστών με τα «γοργά» πολεμικά άλογα. Τα έθιμα των Σπαρτιατών «τοῖς νέοις... οὐκ ἐκώλυνον καλλωπίζεσθαι περὶ τὴν κόμην καὶ κόσμον ὄπλων καὶ ἱματίων, ὥσπερ ἵπποις γαυριῶσι καὶ φρουαττομένους πρὸς τοὺς ἀγῶνας»⁵⁴. Ακμή και ανδρεία συνυφαινονται με την εγνωσμένη πολεμική αρετή των νέων πολεμιστών Σπαρτιατών. Ο παραλληλισμός που τους συνδέει με τη «γοργότητα» των πολεμικών αλόγων ενισχύει την αποκρυπτογράφηση της διασύνδεσης και του Αγίου Γεωργίου με το άλογο, τόσο γνωστό στους κύκλους των ακριτών, των ευγενικών ηρώων, που ανέπτυξαν σε υπέρτατο βαθμό τη σχέση τους με το άλογο⁵⁵, έναν βασικό παράγοντα στην ανάδειξη των ηρωικών τους κατορθωμάτων, όπως συνέβαινε και στους αρχαίους ήρωες. Ας θυμηθούμε τη σχέση του αλόγου με τον Αχιλλέα ή τον Κάστορα⁵⁶, που παριστάνεται, μάλιστα, ως νέος ιππέας⁵⁷, πρότυπα που συνέδεσαν και τον «Καβαλλάρη Αη-Γιώργη»⁵⁸ με

Vetera, IA, 36b,2; Γοργώ: γοργότητά τινα καὶ κατάπληξιν τῶν ὁρώντων) μεταβάλλεται σε «ὄμμα χαρωπὸν» στην πραγματική αγάπη (βλ. Φιλόστρατος, Χαρακτήρες, 1.4,12: «τό γε μὴν ὄμμα ἱκανῶς ἐρώντος τὸ γὰρ χαρωπὸν αὐτοῦ καὶ γοργὸν ἐκ φύσεως πραῖνει τὶς ἐπιζάνων ἡμερος» και στον Αχιλλέα Τάτιο το βλέμμα της Παρθένου συντελεῖ στην όμορφη εμφάνισή της (βλ. Λευκίππη και Κλειτοφών, 1.4.3,2: «ὄμμα γοργὸν ἐν ἡδονῇ· κόμη ζανθὴ, τὸ ζανθὸν οὐλον». Πρβλ. Ευστάθιος Μακρεμβολίτης, Τα καθ' Ἰσμήνην και Ὑσμηνίαν, 3.6,5: «... πρόσωπον· ἦν γὰρ πλῆρες φωτός, πλῆρες χάριτος, πλῆρες ἡδονῆς· ὄφρυς μέλαινα, ἶρις τὸ σχῆμα ἢ κατὰ σελήνην μηνουειδής· ὄμμα μέλαν, γοργὸν καὶ μάλα φαιδρόν». Ο Ιωάννης Χρυσόστομος (Επιστολή προς Εβραίους, PG 63, στ. 134,8) μεταφέρει την εικόνα στην εσωτερική ομορφιά του «ὠψηλοῦ τῇ διανοίᾳ» ανθρώπου: «τὸ ὄμμα ἡμερον τῆς ψυχῆς ἔχοντας καὶ ὀξυτερὰς, εὐπερίστροφον καὶ γοργόν, ἀλλὰ μὴ ὑψηλὸν καὶ ὑπτιον» και την άποψη αυτή ασπάζεται και ο Μιχαήλ Ψελλός (Χρονογραφία 4.7,11: «εἶχε δὲ οὐ τὸ ὄμμα μόνον γοργόν, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴν, καὶ εἰτοίμην πρὸς εὐφρεῖς ἀντιθέσεις·» πρβλ. του ίδιου, Λόγος 38,22: «τὸ ὄμμα εὐθὺς γεγονότι τεθέατο, οὔτε γοργόν καὶ εὐκίνητον οὔτε ἄργον καὶ βλακῶδες» και Εγκώμιον εις την εαυτοῦ μητέρα, στίχ. 117: «οὐ τοῦ σωματικοῦ μόνον κάλλους "τὸ τῆς ψυχῆς εἶδος" ἐξεικονίζοντος, οὐδὲ τοῦ "γοργοῦ ὀμματος" τὸ ἔτοιμον τοῦ ἥθους διασημαίνοντος». Συνυπάρχει, συνεπώς, στους Βυζαντινούς το στοιχείο του «γοργονείου τρόμου» (βλ. Ιωάννης Τζέτζης, Θεογονία 290: «τὴν εἶπον κατ' Αἰσχύλον... / ἐξ ὀμμάτων δ' ἡστραπτε γοργωπὸν σέλας»; πρβλ. Scholia in Prometheus vinculum (scholia recentiora Thomae Magistri et Demetrii Triclinii e cod. Neapol. II.F.31, Varia, 356.1 και Pr.): «ἐξ ὀμμάτων αὐτοῦ. ἡστραπτε] ἀπέλαμπε. γοργωπὸν] καταπληκτικόν».

⁵⁴ Πλούταρχος, Λυκούργος, 22,1. Πρβλ. Vernant, ὁ.π., 54.

⁵⁵ Βλ. Φανή Γ. Μπαλαμωτή, Το άλογο στην ελληνική ποίηση, Τρικαλινά 4 (1984) 143–161. Για το θέμα αυτό απαιτείται ιδιαίτερη μελέτη (πρβλ. Ι. Θ. Κακριδής, Ομηρικά θέματα, Αθήνα 1978, 107–113), επειδή στα κείμενα του ακριτικού κύκλου και στα Ακριτικά τραγούδια το άλογο παρουσιάζεται ως απαραίτητος σύντροφος των διγενικών ηρώων.

⁵⁶ Το όνομα Ξάνθος, που αποδίδεται και στα δύο άλογα, και τα Ξανθικά, δηλαδή οι γιορτές του εξαγνισμού των αλόγων και οι θυσίες προς τιμήν του θεού Ξάνθου στη Μακεδονία, δεν είναι άγνωστες έννοιες στους Βυζαντινούς (βλ. Vernant, ὁ.π., 55).

⁵⁷ Αυτόθι.

⁵⁸ Βλ. Εν. Κουρίλας, Ο καβαλλάρης άγιος Γεώργιος εν τη αγιογραφία και λαογραφία, Αρχειον Θρακικού Θησαυρού 22 (1957) 17–136.

τους μυθικούς ήρωες⁵⁹, τον Θράκα ιππέα⁶⁰ και τις μεταγενέστερες – αλλά σύγχρονες με την ακριτική ζωή – παραδόσεις του «δρακοντοκτόνου»⁶¹ αγίου. Η περιποιημένη κόμη των νέων Σπαρτιατών πολεμιστών που αποβλέπει στην ικανότητά τους να είναι «γοργότεροι»⁶² στον πόλεμο και η έννοια της λέξης «γοργός», που αναφέρεται στην ακράτητη ορμή των ανυπόμονων αλόγων να ριχτούν στη μάχη⁶³, φαίνεται ότι είναι πράγματα πάρα πολύ γνωστά στους λογίους της εποχής, κατά την οποία υιοθετείται και εμφανίζεται ο τύπος του έφιππου πολεμιστή, Αγίου Γεωργίου⁶⁴, οπότε και ανασύρεται το επίθετο «γοργός», για να εκφράσει την τρισυπόστατη παρουσία του Αγίου. Αυτήν τη σημασία εκφράζει ο ομώνυμος ναός του Αγ. Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη στο Ανάκτορο των Μαγγάνων.

Συνεκτιμώντας όλα τα παραπάνω δεδομένα, μπορούμε να καταλήξουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

⁵⁹ Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, Περσεύς και άγιος Γεώργιος, Αττικόν Ημερολόγιον, 174–193. E. Sidney Hartland, The Legend of Perseus, τόμ. I–III, London 1894–1896. Βλ. και Σουΐδας, Λεξικόν, (406) λ. Μέδουσα.

⁶⁰ Βλ. σημ. 31 εδώ.

⁶¹ Βλ. σημ. 59 εδώ. Βλ. ακόμη, Ν. Γ. Πολίτης, Τα δημόδη ελληνικά άσματα περί της δρακοντοκτονίας του αγίου Γεωργίου, Λαογραφία 4 (1912–1913) 185–235. D. Howell, St. George as Intercessor, Byzantion 39 (1969) 121–136. E. Zachos-Papazachariou, Le thème printenier du heros dracontotone dans les legends d' Albanie et de Grèce, Makedonski Folklor 6 (1973) 21–24. N. Βερνίκος, Περί δρακόντων, Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου, Κομοτηνή 19–22 Μαρτίου 1975, Θεσσαλονίκη 1976, 29–44. Μηνάς Α. Αλεξιάδης, Οι ελληνικές παραλλαγές για τον δρακοντοκτόνο ήρωα. Παραμυθολογική μελέτη, Ιωάννινα 1982. Ο «δράκων πάροικος, φοινίοισιν ὄμμασι / γοργωπὰ λείσσω, κρατεῖτε ζανθὴν ἔπι / πῆληκα σείων, οὐ φόβω φεύγουσ' αἶι / ποιμένες, ἐπεὶ σῖγ' ἐν βοτοῖς ἐλίσσεται», όπως παραδίδεται από τον Ευριπίδη (Fragmenta, 12, 165) αποτελεί για την παράδοση του δρακοντοκτόνου Αγίου Γεωργίου, ένα μακρινό πρότυπο.

⁶² Πλούταρχος, Λύσανδρος, 1.2–3: «... Οἱ Σπαρτιάται πρὸς τὸν ἀντίπαλον αὐτοῖς τὰς κόμας ἀγαλλόμενοι τοῖς πεπραγμένοις ἀνῆκαν... ἀλλὰ καὶ τοῦτο Λυκούργειόν ἐστι· καὶ φασιν αὐτὸν εἰπεῖν ὡς ἡ κόμη τοῦς μὲν καλοὺς εὐπρεπεστέρους ὁρᾶσθαι ποιεῖ, τοῦς δ' αἰσχροὺς φοβερωτέρους»· πρβλ. του ίδιου, Λυκούργος 22.2 και Vernant, ὁ.π., 56.

⁶³ Ο Ξενοφών περιγράφει το ετοιμοπόλεμο και ορμητικό άλογο με το επίθετο γοργός, το οποίο χρησιμοποιεί σε όλους τους βαθμούς (βλ. Περί Ιππικής 10,4–5: «μάλιστα δὲ ὅταν παρὰ θηλείας, τότε αἶρει τε τὸν αὐχένα ἄνω καὶ κυρτοὶ μάλιστα τὴν κεφαλὴν γοργούμενος, καὶ τὰ μὲν σκέλη ὕγρα μετεωρίζει, τὴν δὲ οὐρὰν ἄνω ἀνατείνει. Οὕτως ἡδόμενόν τε τῇ ἵππασίαι καὶ μεγαλοπρεπῇ καὶ γοργὸν καὶ περιβλεπτον ἀποφαίνει τὸν ἵππον»· 10,17: «Καὶ θεώμενοι τὸν ἵππον τοιοῦτον ἀποκαλοῦσι ἐλευθέριόν τε καὶ ἐθελουργόν καὶ ἱππαστὴν καὶ θυμοειδῆ καὶ σοβαρόν καὶ ἅμα ἡδὺν τε καὶ γοργὸν ἰδεῖν»· 1,10: «Καὶ μυκτηρὲς γε οἱ ἀναπεπταμένοι τῶν συμπεπτωκότων εὐπνοώτεροί τε ἅμα εἰσι καὶ γοργότερον τὸν ἵππον ἀποδεικνύουσιν»· 1,14: «Τοῦτο δὲ ποιῶν ἅμα γοργότεραν καὶ ἰσχυρότεραν ἔξει τὴν ὑπόβασίν τε καὶ ἱππασίαν καὶ ἅπαντα βελτίων ἔσται ἑαυτοῦ»· 11,12: «Ἦν δὲ ἐξεγείρας τὸν ἵππον ἡγῇ μήτε τῷ ἄγαν τάχει μήτε τῷ ἄγαν βράδει, ὥς δ' εὐθυμῶτατο ἵπποι καὶ γοργῶτατο καὶ πονεῖν εὐσχημονέσταιτο γίγνονται»· πρβλ. Vernant, ὁ.π., 69. Το «βλέμμα» επίσης του αλόγου, που σε κάποιες απεικονίσεις της δρακοντοκτονίας, στις παραστάσεις του εφίππου αγίου Γεωργίου [π.χ. στη βυζαντινὴ εἰκόνα του αγίου Γεωργίου του «Πολιβαριότη» της Υπαπαντής και των Αγίων Σαραντά της Πάτμου (Αγγελικὴ Κατσιώτη, «Άγιος Γεώργιος ο «Πολιβαριότης»»), μια εἰκόνα a la «maniera cypria» στην Πάτμο, εἰκ. 1 (υπὸ ἐκδοσὶν στον αφιερωματικὸ τόμο, πρὸς τιμὴν του Ακαδημαϊκοῦ Π. Α. Βοκοτοπούλου) ἢ στη μεταβυζαντινὴ εἰκόνα του δρακοντοκτόνου Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη της Μονῆς Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, (Κατερίνα Καλαμαρτζή-Κατσαρού, Εἰκόνες Μονῆς Παντοκράτορος, Άγιον Όρος 1998, 267)], εἶναι «γοργόν, ἱταμόν, ἀναιδὲς, ὑπόθερμον, ἔμπυρον, θρασύ, πικρόν, θυμικόν, ὀργίλον· καὶ χρεμετισμόν ὁμοίως καὶ ἄσθμα θρασύτερον, θυμικότερον, ἱταμώτερον» (Πολυδεύκης, Ονομαστικόν Λεξικόν, 1.192,1). Τα βλήματα του αλόγου, του δράκοντος και του αγίου φαίνεται να ενώνονται σε μία νοητὴ ευθύτατη γραμμὴ.

⁶⁴ Chr. Walter, The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, Aldershot 2003. Βλ. ακόμη, Ν. Ovcarov, Sur l' iconographie de St. George aux XIe–XIIe siècles, ByzSlav. 52 (1991) 121–129.

α) η επωνυμία «Γοργός», που επανήλθε σε χρήση στους κύκλους των διανοουμένων Βυζαντινών, για να προσδεθεί στον Άγιο Γεώργιο, ερμηνεύεται ως συμβολική ένωση στην ίδια λέξη τριών σημασιών που αναφέρονται στην τρισυπόστατη μορφή του, δηλαδή i) του νέου και αποφασιστικού (για τον αγώνα που πιστεύει) μάρτυρος, ii) του ακμαίου πολεμιστή-αγίου και, τέλος, iii) του επικού έφιππου ήρωα-ακρίτη (γεωργού και πολεμιστή), εκφάνσεις της τρισυπόστατης ενότητας του «τροπαιοφόρου» νικητή, του μόνου από τους έφιππους στρατιωτικούς αγίους, στον οποίο αποδόθηκε αυτή η επωνυμία.

β) Η επωνυμία Γοργός διατηρήθηκε στη συνείδηση των Βυζαντινών, όσο οι αξίες του ακριτικού κύκλου ήταν ακόμη ζωντανές στη βυζαντινή κοινωνία κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

γ) Ο Άγιος Γεώργιος ο Γοργός επανεμφανίζεται ως σύμβολο ακατάλυτου πολεμιστή-αγίου, που υιοθετήθηκε από τον «βασιλικό» οίκο των Νεμανιδών κατ'αντανάκλασιν του βυζαντινού παλατιού των Μαγγάνων, που είχε προστάτη τον Άγιο Γεώργιο, και του βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, ο οποίος ίδρυσε ναό προς τιμήν του Αγίου Γεωργίου με την ιδιότητα του αρωγού, του «γοργού» στις πολεμικές του νίκες εναντίον των Πατινακών.

δ) Η υιοθέτηση του Αγίου Γεωργίου του Γοργού εκφράστηκε στην εικονογραφία της παλαιολόγειας μνημειακής τέχνης, σε όσα μνημεία ασκήθηκε η επιρροή του σερβικού χριστιανικού ηγεμονικού οίκου των Νεμανιδών, του οποίου ο Άγιος υπήρξε οικογενειακός προστάτης, αφού παραμερίστηκε προσωρινά ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου αγίου και επικράτησε η μορφή του αγίου-πολεμιστή με τη δήλωση των υπολοίπων συμφραζομένων στη συνοδευτική επιγραφή των παραστάσεών του.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Aufhauser J. B., *Miracula S. Georgii*, Leipzig 1913.

Balboni D., Celletti C. M., *Giorgio, santo, martire*, *Bibliotheca Sanctorum*, τ. 6, Roma 1961.

Cumont F., *La plus ancienne légende de Saint Georges*, *Revue d'Histoire des Religions* 114/1 (1936) 5–51.

Hörandner W., *Miscellanea epigrammatica*, *Jahrbuch der Österreichisches Byzantinistik* 19 (1970) 109–119.

Laurent V., *Le Corpus des Sceaux de l' Empire Byzantin*, II, Paris 1981.

Lazarev V. N., *Novij pamjatnik stankovoj Živopisi XIV v. Obraz Georgija-voina v vizantijskom i drevnerusskom iskusstvu*, *Vizantijskij Vremennik* 6 (1953) 186–222.

Sidney Hartland E., *The Legend of Perseus*, τόμ. I–III, London 1894–1896.

Αλεξίου Στυλ., *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και το άσμα του Αρμούρη*, Αθήνα 1985 [*Alexiou Styl.*, *Basileios Digenēs Akritēs kai to asma tou Armourē*, Athēna 1985].

Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, τόμ. Α' (Εκλογή), Αθήνα 1962 [*Hellēnika dēmotika tragoudia*, tom. I (Eklogē), Athēna 1962].

Πετρόπουλος Δημ., *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, τόμ. Α', Αθήνα 1958 [*Petropoulos Dēm.*, *Hellēnika dēmotika tragoudia*, tom. I, Athēna 1958].

Πολίτης Ν. Γ., Ακριτικά άσματα. Ο θάνατος του Διγενή, Λαογραφία 1 (1909) 169–275 [*Politēs N. G., Akritika asmata. Ho tanathos tou Digenē, Laographia* 1 (1909) 169].

Литература – Secondary Works

Beeks R. (με τη συνεργασία *Lucien van Beek*), Etymological Dictionary of Greek, 1, Leiden 2010.

Bekker Imm., Anecdota Graeca, τόμ. I, Berolini 1814 (φωτ. ανατ. Graz 1965).

Faith Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World, ed. *H. S. Versnel*, Leiden 1981.

Halkin Fr., Bibliotheca Hagiographica Graeca, I.

Howell D., St. George as Intercessor, Byzantion 39 (1969) 121–136.

Hunger H., Byzantinische Namensdeutungen in iambischen Synaxarversen, Βυζαντινά 131 (1985) 1–26.

Kissas S., Srpski srednjovekovni spomenici u Solunu, Zograf 11 (1980) 29–43.

Krumbacher K., Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, München 1911.

Lemerle P., Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10^ο αιώνα, Αθήνα 1981 [*Lemerle P., Ho prōtos byzantinos houmanismos. Sēmeiōseis kai paratērēseis gia tēn ekpaideusē kai tēn paideia sto Byzantio apo tis arches ds ton 10o aiōna, Athēna* 1981].

Liddel H. G. – Scott R., Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, τόμ. Β', Γ' [*Liddel H. G. – Scott R., Mega Lexikon tēs Hellēnikēs Glōssēs, tom. II, III*].

Mall H., Some Possible Origins of St. George's Day Customs and Beliefs, Folklore 1 (1996) 9–26.

Mark-Weiner T., Narrative Cycles of the Life of S. George in Byzantine Art [New York University, Diss. 1977, Ann Arbor 1990].

Mioni E., Bibliothecae divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti, II. Thesaurus antiquus (codd. 300–625), Roma 1985.

Müller-Wiener W., Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977.

Ovcarov N., Sur l' iconographie de St. George aux XIe–XIIe siècles, Byzantinoslavica 52 (1991) 121–129.

Schrade B., Η εικονογραφία του μεγαλομάρτυρος στρατιωτικού αγίου Γεωργίου, Πνευματική Διακονία, τεύχ. 4, Απρ.-Ιούν. 2009, 107–120 [*Schrade B., Hē eikonographia tou megalomartyros stratiōtikou Geōrgiou, Pneumatikē Diakonia, teuch. 4, Apr.-Ioun. 2009, 107–120*].

Spyridakis G., Saint Georges dans la vie populaire, L' Hélienisme contemporaine 5 (1952)

Todić B., Staro Nagoričino, Beograd 1993.

Trapp E., Lexikon zur byzantinischen Gāzität, τεύχ. 2, Wien 1996.

Vernant J.-P., La mort dans les yeux, Paris 1985 (βλ. ελλ. μτφρ. Γ. Παππά, Το βλέμμα του θανάτου. Μορφές της ετερότητας στην Αρχαία Ελλάδα, Άρτεμις, Γοργώ, Αθήνα 1992) [*Vernant J.-P., La mort dans les yeux, Paris 1985 (Greek translation, G. Pappa, To blemma tou thanatou. Morphes tēs heterotētas stēn Archaia Hellada, Artemis, Gorgō, Athēna 1992)*].

Walter Chr., The Thracian Horseman: Ancestor of the Warrior Saints?, Byzantinische Forschungen 141 (1989) 659–673.

Walter Chr., The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, Aldershot 2003.

Zachos-Papazachariou E., Le thème printenier du heros dracontoctone dans les légends d' Albanie et de Grèce, Makedonski Folklor 6 (1973) 21–24.

Živojinović M., Bolnica Kralja Milutina y Carigradu, Zbornik radova Vizantološkog instituta 16 (1975) 105–115.

Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι τοιχογραφίες, επιμ. Χ. Μπακιρτζής, φωτογραφίες Β. Τσώνης, Αθήνα 2003 [*Hagios Nikolaos Orphanos. Hoi toichographies, epim. Ch. Mpakirtzēs, photographs B. Tsōnēs, Athēna* 2003].

- Αλεξιάδης Μηνάς Α.*, Οι ελληνικές παραλλαγές για τον δρακοντοκτόνο ήρωα. Παραμυθολογική μελέτη, Ιωάννινα 1982 [*Alexiadēs Mēnas A.*, Hoi hellēnikes parallages gia ton drakontoktono hērōa. Paramythologikē meletē, Iōannina 1982].
- Αρχιμ. Χρυσστόμου Ι. Παπαδάκη του Κρητός*, Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου υμνογραφικά και εγκωμιαστικά επί τη συμπληρώσει 1700 ετών από της μαρτυρικής τελειώσεως αυτού 303–2003 μ.Χ., Αθήνα 2003 [*Archim. Chrysostomou I. Papadakē tou Krētos*, Hagiou Megalomartyros Geōrgiou tou Tropaiophorou hymnographika kai enkōmiastika epī tē symplērōsei 1700 etōn apo tēs martyrikēs teleiōseōs autou 303–2003 m.Ch., Athena 2003].
- Βερνίκος Ν.*, Περί δρακόντων, Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου, Κομοτηνή 19–22 Μαρτίου 1975, Θεσσαλονίκη 1976, 29–44 [*Bernikos N.*, Peri drakontōn, Praktika II Symposiou Laographias tou Boreiohelladikou Chōrou, Komotēnē 19–22 Martiou 1975, Thessalonikē 1976, 29–44].
- Δημητράκος Δ.*, Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης, τόμ. Α' [*Dēmētrakos D.*, Mega Lexikon holēs tēs Hellēnikēs Glōssēs, tom. I].
- Δημητροκάλλης Γ.*, Ο άγιος Γεώργιος ο Γοργός, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 59 (1994–1998) 283 [*Dēmētrokallēs G.*, Ho Hagios Geōrgios ho Gorgos, Epetiris Hetaireias Byzantinōn Spoudōn 59 (1994–1995) 283].
- Κακριδής Ι. Θ.*, Ομηρικά θέματα, Αθήνα 1978, 107–113 [*Kakridēs I. Th.*, Homērika themata, Athēna 1978, 107–113].
- Καλαμαρτζή-Κατσαρού Κατερίνα*, Εικόνες Μονής Παντοκράτορος, Αγιον Όρος 1998 [*Kalamartzē-Katsarou Katerina*, Eikones Monēs Pantokratoros, Hagion Oros 1998].
- Κοτζάμπαση Σ.*, Μια παράσταση του Αγ. Γεωργίου του «Γοργού» στον Κώδ. Εθν. Βιβλ. Ελλάδος 996», Ελληνικά 40 (1989) 383–387 [*Kotzampasē S.*, Mia parastasē tou Hag. Geōrgiou tou «Gorgou» ston Kōd. Ethn. Bibl. Hellados 996, Hellēnika 40 (1989) 383–387].
- Κουρίλας Ευ.*, Ο καβαλλάρης άγιος Γεώργιος εν τη αγιογραφία και λαογραφία, Αρχειον Θρακικου Θησαυρου 22 (1957) 17–136 [*Kourilas Eu.*, Ho kaballarēs hagios Geōrgios en tē hagiographia kao laographia, Archeion Thrakikou Thēsauro 22 (1957) 17–136].
- Κριαράς Ε.*, Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 1100–1669, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1975 [*Kriaras E.*, Lexiko tēs Mesaiōnikēs Hellēnikēs Dēmōdous Grammateias 1100–1669, tom. IV, Thessalonikē 1975].
- Κυριακίδη Στ.*, Ο Διγενής Ακρίτας. Ακριτικά έπη – ακριτικά τραγούδια – ακριτική ζωή, Αθήναι 1926 [*Kyriakidē St. Ho Digenēs Akrita. Akritika epē – akritika tragoudia – akritikē zōē*, Athēnai 1926].
- Λουκάτου Δημ. Σ.*, Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία, Αθήνα 1977 [*Loukatou Dēm. S.*, Eisagōgē stēn Hellēnikē Laographia, Athēna 1977].
- Μαραβά-Χατζηνικολάου Α.*, Τουφεξή-Πάσχου Χρ., Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, Αθήνα 1997 [*Maraba-Chatzēnikolaou A.*, Touphexē-Paschou Chr., Katalogos mikrographiōn byzantinōn cheirographōn tēs Ethnikēs Bibliothēkēs tēs Hellados, Atēna 1997].
- Μπαλαμωνή Φανή Γ.*, Το άλογο στην ελληνική ποίηση, Τρικαλινά 4 (1984) 143–161 [*Μpalamōtē Phanē G.*, To alogo stēn hellēnikē poiēsē, Trikalina 4 (1984) 143–161].
- Παπαμαστοράκης Τ.*, Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών, ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', τόμ. Κ', 1988, Αθήνα 1999 [*Papamastorakēs T.*, Histories kai historēseis byzantinōn pallēkariōn, Deltion tēs Christianikēs Archeologikēs Hetaireias, periodos IV, tom. 20 1988, Athēna 1999].
- Πελεκανίδης Στ. – Χατζηδάκης Μ.*, Καστοριά-Αθήνα 1984 [*Pelekanidēs St. – Chatzēdakēs M.*, Kastoria–Athēna 1984].
- Πολίτης Ν. Γ.*, Δημόδη βυζαντινά άσματα, Λαογραφία 3 (1911) [*Politēs N. G.*, Dimōdē byzantina asmata, Laographia 3 (1911)].
- Πολίτης Ν. Γ.*, Μελέται περί του βίου και γλώσσης του ελληνικού λαού, Παραδόσεις, τόμ. Α', Αθήναι 1904 (φωτ. ανατ. 1965) [*Politēs N. G.*, Meletai peri tou biou kai glōssēs tou hellēnikou laou, Paradoseis, tom. I, Athēnai 1904 (phot. anat. 1965)].

- Πολίτης Ν. Γ.*, Περσεύς και άγιος Γεώργιος, Αττικόν Ημερολόγιον, 174–193 [*Politēs N. G.*, Perseus kai hagios Geōrgios, Attikon Hēmerologion, 174–193].
- Πολίτης Ν. Γ.*, Τα δημόδη ελληνικά άσματα περί της δρακοντοκτονίας του αγίου Γεωργίου, Λαογραφία 4 (1912–1913) 185–235 [*Πολίτης Ν. Γ.*, Ta dēmōdē hellēnika asmata peri tēs drakontoktonia tou hagiou Geōrgiou, Laographia 4 (1912–1913) 185–235].
- Σίσιος Ι.*, Η καλλιτεχνική σχολή της Καστοριάς κατά τον 14^ο αιώνα, διδ. διατριβή, Φλώρινα 2013 [*Sisios I.*, Hē kallitechnikē scholē tēs Kastorias kata ton 14^ο aiōna, did. ditribē, Phlōrina 2013].
- Κίσσας Σωτ. Κ.*, Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας από το τέλος του ιβ' αιώνα μέχρι τον θάνατο του Κράλη Μιλούτιν, Θεσσαλονίκη 2004 [*Kissas Sōt. K.*, To historiko hypobathro tōn kallitechnikōn scheseōn Thessalonikēs kai Serbias apo to telos tou XII aiōna mechri ton thanato tou Kralē Miloutin, Thessalonikē 2004].
- Σωτηρούδη Ε.*, Η αγιολογική παραγωγή κατά τον 11^ο αιώνα. Η περίπτωση του Ιωάννη Μαυρόποδα, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2012 [*Sōtēroudē E.*, Hē hagiologikē paragōgē kata ton 11^ο aiōna. Hē periptōsē tou Iōannou Mauropoda, did. ditribē, Thessalonikē 2012].
- Τσιτουρίδου Α.*, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14^ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986 [*Tsitouridou A.*, Ho zōgraphikos diakosmos tou Hagiou Nikolaou Orphanou stē Thessalonikē. Symbolē stē meletē tēs Palaiologeias zōgraphikēs kata ton prōimo 14^ο aiōna, Thessalonikē 1986].
- Τσολάκης Εύδ. Θ.*, Ποικίλα, Επιστημονική Επετιρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 18 (1979) 479–483 [*Tsolakēs Eud. Th.*, Poikola, Epistimonikē Epetiris Philosophilogikēs Scholēs Aristoteleiou Panepistēmīou Thessalonikēs 18 (1979) 479–483].
- Χαραλαμπίδη Κ.*, Λατρευτικές τιμές και λαϊκές παραδόσεις για τον άγιο Γεώργιο μεγαλομάρτυρα και τροπαιοφόρο στον χριστιανικό κόσμο, Ο Άγιος Νικήτας, τεύχ. 197, Απρ. 2007 [*Charalampidē K.*, Latreutikes times kai laïkes paradoseis gia ton hagio Geōrgio megalomartyra kai tropaiophoro ston christianiko kosmo, Ho Hagios Nikētas, teuch. 197, Apr. 2007].

Василис Каџарос

(Аристотелов универзитет у Солуну)

СВЕТИ ГЕОРГИЈЕ ГОРГ: АЛЕГОРИЈСКО ТУМАЧЕЊЕ У КОНЦЕПТУАЛНОМ МЕЊАЊУ ЕПИТЕТА

Аутор покушава да интерпретира име „Горг“ које се повезује са Св. Георгијем, користећи податке из најстарије традиције у вези са историјским окружењем у коме долази до оживљавања поштовања тог светитеља као коњаничког ратника Акриту. Однос хероја јахача са његовим бојним коњем уздиже хероизам војничких светитеља Истока, нарочито Кападокије, у време када се храброст и хероизам момака из Акритског круга појављује. Акрита/војник и земљорадник сустичу се у истој личности Св. Георгија, који се касније јавља у иконографији као заштитник воде, наглашавајући тип „змајеубице“. Као значајан ратник-коњаник, светитељ уништава непријатеље Византије током два

рата која је Константин IX Мономах водио против Печенега, сматрајући да Св. Георгије стоји чврсто уз његов бок. Тако је Георгије, као ратник „горг“ прихваћен као заштитник двора коме је цар посветио храм у Манганској палати. Са статусом „заштитника“ византијског царског дома, Св. Георгије постаје симбол заштитника „царске куће“, а, имитирајући византијски образац, прихвата га и српска владарска кућа Немањића, чији су чланови живели у средини византијске престонице и искусили обичаје и традиције византијског двора и друштва. То објашњава „премештање“ поштовања Св. Георгија са статусом ратника-„горга“ заштитника из Византије у Српску државу дома Немањића – он почиње да се појављује на њеним споменицима, уживајући велику част „породичног свеца заштитника“ од стране владара те династије који су имали многоструке везе са Византијом.